

Anna Fornalczyk

Mechanizm artykulacji interesów ekonomicznych w różnych formach własności ogólnonarodowej

---

Przegląd Socjologiczny Sociological Review 36, 21-40

1986

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ANNA FORNALCZYK – ŁÓDŹ

MECHANIZM ARTYKULACJI INTERESÓW EKONOMICZNYCH W RÓŻNYCH FORMACH WŁASNOŚCI OGÓLNONARODOWEJ

1. FUNKCJONOWANIE GOSPODARKI SOCJALISTYCZNEJ A CHARAKTER STOSUNKÓW WŁASNOŚCIOWYCH

W teorii funkcjonowania gospodarki socjalistycznej wyróżnia się instytucjonalny (stosunki własnościowe) i funkcjonalny (sposób realizacji procesów gospodarczych) aspekt gospodarowania. Charakteryzując związek między tymi aspektami stwierdza się, że stosunki własnościowe wyznaczają ramy, w których mogą być dokonywane zmiany systemu funkcjonowania gospodarki¹. Wśród podstawowych cech tego systemu wymienia się: możliwość i konieczność makrozarządzania² (zasada planowości) oraz nienaruszalność socjalistycznej własności. Formułowana jest także teza, że podział decyzji produkcyjno-ekonomicznych między przedsiębiorstwa i państwo stanowi „jedną z węzłowych kwestii socjalistycznych stosunków własnościowych”³. Charakterystyczne jest jednak, że w rozważaniach nad treścią makrozarządzania z reguły nie analizuje

---

¹ W. W i l c z y ń s k i, *Socjalistyczne stosunki produkcji a systemy funkcjonowania gospodarki narodowej*, [w:] *Stosunki produkcji i ich ewolucja*, Warszawa 1981, s. 92–94; J. M u j ż e l, *Problemy rynku w systemie planowej gospodarki socjalistycznej*, „*Ekonomista*” 1969, nr 2.

² Makrozarządzanie obejmuje: planowanie centralne, organizowanie gospodarki, pobudzanie, kontrolę. W teorii funkcjonowania gospodarki socjalistycznej pojęcie makrozarządzania stosuje się do trzech ostatnich spośród wymienionych funkcji. Por. *Zarys teorii funkcjonowania gospodarki socjalistycznej* pod red. J. M u j ż e l a i A. M a r s z a ł k a, Warszawa 1980, s. 36–37. Wyodrębnienie planowania centralnego uzasadnia się jego szczególną rolą w gospodarce socjalistycznej. Nie negując tego faktu, wydaje się, że takie podejście prowadziło w teorii i praktyce do nadmiernej dominacji problematyki planowania. B. G l i ń s k i nazywa to – słusznie – dewiacją planistyczną w zarządzaniu gospodarką. Por. B. G l i ń s k i, *Zarządzanie gospodarką socjalistyczną. Logika postępu*, PWE, Warszawa 1980, s. 62.

³ C. J ó z e f i a k, J. M u j ż e l, *Reprodukcja w gospodarce socjalistycznej*, Warszawa 1974, s. 22.

się związku poszczególnych jego elementów z istotą socjalistycznych stosunków własnościowych.

Brak analiz konsekwentnie łączących instytucjonalny i funkcjonalny aspekt socjalistycznych stosunków ekonomicznych wynika z ogólnikowych określeń stosunków własnościowych specyficznych dla socjalizmu. Dominuje prawne rozumienie własności bez wnikania w jej ekonomiczną treść⁴. W literaturze przedmiotu własność społeczną rozumie się np. jako „połączenie wytwórców ze środkami produkcji”⁵. Rozróżnia się także formalne i faktyczne uspołecznienie środków produkcji. Uspołecznienie formalne to przejęcie środków produkcji przez państwo socjalistyczne, faktyczne zaś, to proces kształtowania socjalistycznych stosunków ekonomicznych polegający na włączaniu wytwórców w zarządzanie przedsiębiorstwami⁶. Z ekonomicznego punktu widzenia chodzi o realny wpływ bezpośrednich wytwórców na dysponowanie środkami produkcji i wymiany. Innymi słowy, chodzi o zastąpienie ich p r z e d m i o t o w e j roli w procesie gospodarowania funkcjami p o d m i o t o w y m i. Przyjmując, że do podstawowych funkcji właściciela środków produkcji i wymiany należy: określanie celów gospodarowania oraz ustalanie środków dla ich realizacji, bieżące kierowanie procesami gospodarczymi, podział uzyskanego dochodu⁷, faktyczne uspołecznienie powinno polegać na realizowaniu pierwszej i trzeciej funkcji przez wytwórców. Bieżące kierowanie, na obecnym etapie rozwoju, jest domeną kadry kierowniczej poddanej kontroli wytwórców⁸.

Zważywszy, że specyfika socjalistycznych stosunków własnościowych polega na występowaniu własności ogólnospołecznej (ogólnonarodowej) wyjaśnienie jej ekonomicznej treści ma fundamentalne znaczenie dla określenia podstawowych cech systemu funkcjonowania gospodarki⁹.

⁴ Analiza ekonomicznej treści stosunków własnościowych na podstawie marksowskiej teorii własności dla gospodarki kapitalistycznej jest przedmiotem następujących opracowań: S. K o z y r - K o w a l s k i, *Własność jako zjawisko ekonomiczno-społeczne w świetle badań K. Marksa i M. Webera*, [w:] *Własność: gospodarka a prawo. Studia o marksowskiej teorii własności*, PWN, Warszawa 1977; J. T i t t e n b r u n, *Własność w świetle prac Karola Marksa*, *Ekonomista* 1982, 3–4.

⁵ Por.: M. S t r z y ż e w s k a - K a m i ń s k a, *Własność socjalistyczna jako kategoria ekonomiczna*, Warszawa 1976, s. 46.

⁶ *Ibidem*, s. 92; E. L i p i ń s k i, *Teoria ekonomii politycznej i aktualne zagadnienia gospodarcze*, Warszawa 1961, s. 180; E. L i p i ń s k i, *Karol Marks i zagadnienia współczesności*, Warszawa 1960, s. 127.

⁷ Por. J. M u j ż e l, *Stosunki towarowe w gospodarce socjalistycznej*, Warszawa 1963, s. 54–56.

⁸ S. G u t s c h e, *Samorząd i menadżeryzm*, „Przegląd Organizacji” 1982, nr 8.

⁹ M. Strzyżewska-Kamińska wyróżnia rodzaje, typy i formy własności. Dla gospodarki socjalistycznej charakterystyczna jest socjalistyczna (typ) własność społeczna (rodzaj) występująca w formach: własność ogólnospołeczna (ogólnonarodowa) oraz własność grupowa (spółdzielcza i komunalna), *op.cit.*, s. 36–56. Tradycyjnie utożsamia się własność ogólnospołeczna (ogólnonarodowa) z własnością państwa socjalistycznego. Teza o upodobnieniu się własności państwowej i

Za punkt wyjścia w ekonomicznej analizie socjalistycznych stosunków własnościowych przyjmujemy marksowską teorię własności¹⁰. Porównując jej podstawowe tezy z obiektywnymi warunkami istniejącymi we współczesnej gospodarce socjalistycznej można stwierdzić, że:

a) podstawą uzyskiwania dóbr materialnych i usług, które nie są wytworem własnej pracy, są efekty pracy w ł a s n e j (ekonomiczna treść własności),

b) uzyskiwanie tych dóbr i usług w różnym stopniu dokonuje się za pośrednictwem rynku,

c) fakt istnienia stosunków wymiennych sprawia, że korzystanie z obiektu własności jest społecznie zapośredniczone w takiej mierze, w jakiej rozwinięte są stosunki wymienne,

d) działalność gospodarcza – w różnym zakresie – odbywa się pod wpływem przymusu ekonomicznego, który właściwy jest pośredniemu makrozarządzaniu (w odróżnieniu od przymusu administracyjnego właściwego bezpośredniemu makrozarządzaniu),

e) alienacja pracy, produktu i robotnika (wytwórcy) jako istoty gatunkowej nie znika wraz z formalnym uspołecznieniem (upaństwowieniem) środków produkcji i wymiany.

Trzy (b, c, d) spośród pięciu wymienionych elementów składających się na ekonomiczną treść własności związane są bezpośrednio z charakterem funkcjonowania gospodarki (rola mechanizmu planistycznego i rynkowego). Pierwszy element (a) wynika z doktrynalnej zasady podziału według ilości i jakości pracy. Ostatni zaś (e) – z różnych instytucjonalnych form organizacji życia politycznego i gospodarczego, tworzących warunki przedmiotowej lub podmiotowej roli wytwórców w procesach gospodarowania.

Na podstawie teorii i praktyki funkcjonowania gospodarki w krajach socjalistycznych można wyróżnić następujące formy własności ogólnonarodowej:

- W ł a s n o ś ć p a ń s t w o w a, gdy funkcje właściciela pełni państwo jako powiernik interesów społecznych. „Połączenie wytwórców z środkami produkcji” i wymiany dokonuje się za pośrednictwem organów władzy państwowej. Z istoty organizacji tej władzy wynika, że wytwórcy mają możliwość oddziaływania na gospodarowanie w sposób pośredni jako obywatele państwa (Sejm, rady narodowe) oraz jako członkowie organizacji społeczno-politycznych (partie, związki zawodowe). Faktyczne wykorzystanie tej możliwości jest ograniczone z uwagi na cechy monocentrycznego systemu władzy politycznej i gospodarczej¹¹;

spółdzielczej nie wydaje się wyjaśniać istoty tej pierwszej formy w ujęciu makroekonomicznym. *ibidem*, s. 164–195.

¹⁰ Por. S. K o z y r - K o w a l s k i, *op.cit.*; J. T i t t e n b r u n, *op.cit.*

¹¹ Por. J. D r y g a l s k i, J. K w a ś n i e w s k i, *Struktura i funkcjonowanie socjalistycznego systemu polityczno-społecznego*, Łódź 1981 (maszynopis).

- Własność partycypacyjna, dla której charakterystyczne jest pełnienie funkcji właściciela przez państwo przy udziale wytwórców. Występuje tu dwupodmiotowość zarządzania gospodarką: administracja gospodarcza różnych szczebli oraz wytwórcy zorganizowani w różnych formach (w praktyce dominującą rolę mają organizacje społeczno-polityczne, ponieważ reprezentacja wytwórców zwana samorządem pracowniczym ograniczona jest do organizacyjnych ram przedsiębiorstwa)¹². Partycypacja (udział) w zarządzaniu jest stopniowalna: od informowania wytwórców o tym co dzieje się w gospodarce i przedsiębiorstwie, poprzez kontrolę¹³ – do współudziału w decyzjach podejmowanych przez administrację gospodarczą. Z reguły łączy się uczestnictwo w decyzjach ze społeczną kontrolą ich realizacji¹⁴.
- Własność samorządowa, której istotą jest pełnienie funkcji właściciela przez odpowiednio zorganizowanych wytwórców. Tej formie własności ogólnonarodowej właściwa jest samorządność pracownicza, często niesłusznie utożsamiana z partycypacją¹⁵. Samorządność wytwórców jest faktem społeczno-ekonomicznym, jeżeli decydują oni o celach wykorzystania środków produkcji o ich rozdysponowaniu oraz o podziale efektów produkcji. Z tego punktu widzenia – w przeciwieństwie do partycypacji – samorządność nie jest stopniowalna. Samorządność pracownicza ograniczona do poziomu przedsiębiorstwa (samodzielnego i samofinansującego swoją działalność) może doprowadzić do przekształcenia się własności ogólnonarodowej (ogólnospołecznej) w własność grupową¹⁶. Przeciwdziałanie tym tendencjom polega na tworzeniu globalnego samorządu, który polega na organizowaniu przedstawicielstw producentów na wszystkich szczeblach władzy państwowej i gospodarczej¹⁷. Samorząd globalny traktowany jest jako mechanizm świadomego (społecznego) regulowania procesów gospodarczych w skali makroekonomicznej.

Istotną i wspólną cechą wyróżnionych form własności ogólnospołecznej (ogólnonarodowej) jest kategoria celów gospodarowania. W literaturze przed-

¹² Por. S. Kowalewska, *Administracyjne i społeczne zarządzanie przedsiębiorstwem przemysłowym*. [w:] *Społeczny system przedsiębiorstwa*, pod red. J. Kulpińskiej i A. Sarapaty, Warszawa 1966, s. 130–134.

¹³ B. Mińce, *Ekonomia polityczna socjalizmu*, Warszawa 1970, s. 619–620.

¹⁴ C. Józefiak, J. Mujżel, *op.cit.*, Warszawa 1974, s. 21.

¹⁵ Por. *Zarys teorii funkcjonowania...*, s. 96–100; M. Hirszowiez, W. Morawski, *Z badań nad społecznym uczestnictwem w organizacji przemysłowej*, Warszawa 1967, s. 22–23; J. Kulpińska, *Społeczna aktywność pracowników przedsiębiorstwa przemysłowego*, Wrocław – Warszawa – Kraków, 1969, s. 19. Autorzy traktują samorządność i partycypację jako synonimy.

¹⁶ Na problem ten zwracają uwagę: J. Mujżel, *Stosunki towarowe w gospodarce...*, s. 62; E. Pušić, *Samoupravljanje*, Narodne Novine, Zagreb 1968, s. 52. L. Gerškovice, *Problemi društvene uprave*. [w:] *Problemi upravljanja*, Naprijed, Zagreb 1971, s. 201.

¹⁷ Por. *Privredni sistem SFR Jugoslavije*, t. I, Informator, Zagreb 1973, s. 254; E. Kardaš, *Democracy and Socialism*, Londyn 1979, s. 19.

miotu wskazuje się na związek celu (celów) produkcji z charakterem własności¹⁸. Sprowadza się to do stwierdzenia, że społeczna własność tworzy warunki do wykorzystania środków produkcji i wymiany w interesie społecznym. Celem produkcji staje się zaspokojenie potrzeb społecznych. Traktując określanie celu (celów) gospodarowania jako pierwszą fazę planowania centralnego¹⁹, spójrzmy jak jest to realizowane w różnych formach własności ogólnospołecznej.

2. MECHANIZMY OKREŚLANIA CELÓW GOSPODAROWANIA

2.1. Socjalistyczna własność państwowa

Instytucjonalne rozwiązania w dziedzinie interesującej nas fazy planowania centralnego zależą głównie od przyjęcia lub odrzucenia tezy o jedności interesów w społeczeństwie socjalistycznym.

W teorii marksowskiej przyjęta jest teza, że społeczeństwo bez prywatnej własności środków produkcji i wymiany będzie harmonijną wspólnotą interesów „które nie będzie znało sprzeczności interesów materialnych i w którym przejawiać się będą jedynie nieistotne różnice poglądów”²⁰. Decyzje organu zarządzającego gospodarką nie będą arbitralne, ponieważ z samej swej istoty reprezentuje on wolę i interesy wszystkich członków społeczeństwa²¹. Należy przy tym dodać, że założenia te czynione były dla gospodarki komunistycznej, dla której charakterystyczna jest zasada podziału według potrzeb. Skala i jakość tych potrzeb mają dyktować organowi zarządzającemu rozmiary i strukturę produkcji.

Marksowskie założenie o wspólnocie interesów społeczeństwa komunistycznego wyprowadzone było z analizy położenia proletariatu w XIX-wiecznym kapitalizmie. Pamiętać przy tym należy, iż wynikiem tej analizy było przyjęcie przez K. Marksa dychotomicznej struktury społecznej o jednoznacznie określo-

---

¹⁸ Pogąd taki reprezentują w przytaczanych pracach: E. Lipiński, S. Kozyr-Kowalski, M. Strzyżewska-Kamińska.

¹⁹ W zasadzie ekonomia polityczna nie zajmuje się procedurą ustalania celów społeczno-gospodarczych. Przyjmowano bowiem, że wybór celów gospodarowania należy do decyzji politycznych i jest domeną nauk politycznych oraz socjologii władzy. W teorii ekonomii można spotkać jedynie tezę o potrzebie udziału społeczeństwa w planowaniu makroekonomicznym. Por. M. Ostrowski, Z. Sadowski, *Wyzwania rozwojowe*, Warszawa 1978, s. 80–97; M. Pohorille, *Preferencje społeczne jako przesłanka wyboru w planie centralnym*, „Ekonomista” 1980, 3. Z takiego założenia o charakterze doktrynalnym wynika fakt, że opracowania naukowe poświęcone planowaniu centralnemu dotyczą problemów techniczno-bilansowych i optymalizacyjnych traktując cele planu jako dane z zewnątrz systemu gospodarczego.

²⁰ G. Temkin, *Karola Marksa obraz gospodarki komunistycznej*, Warszawa 1962, s. 104.

²¹ *Ibidem*, s. 124.

nych i przeciwstawnych interesach klasowych (kapitałści-proletariat). Stanowiło to naukową podstawę do opracowania programu rewolucji społecznej, której celem było zlikwidowanie prywatnej własności środków produkcji i wymiany oraz – pochodnych stąd – zjawisk określających położenie proletariatu jako klasy wyzyskiwanej. W tej sytuacji wspólnota interesów klasy robotniczej była oczywistym faktem społeczno-politycznym.

Wynika stąd teza K. Marksa o potrzebie istnienia centralnego organu gospodarczego, który działałby jako „przedsiębiorca rozdzielający pracę między rozmaitych członków wspólnoty według z góry ustanowionego porządku”²².

W. I. Lenin, dostosowując dorobek marksizmu do warunków działania państwa Radzieckiego, sformułował zasadę centralizmu demokratycznego, która stała się podstawową zasadą organizowania życia społeczno-politycznego i gospodarczego²³. Istota tej zasady polega na: jedności kierownictwa politycznego i gospodarczego, realizowanej przez kierowniczą rolę partii klasy robotniczej; różnych formach udziału mas w zarządzaniu gospodarką. Dalsza ewolucja doktryny socjalistycznej – w tym także w sferze gospodarczej – doprowadziła do ukształtowania się silnego ośrodka władzy centralnej – z założenia – reprezentującego interesy społeczne.

W literaturze ekonomicznej – podejmując problem interesów społecznych – autorzy niekiedy przeciwstawiają centrum społeczeństwu, stwierdzając, że centrum „powołane jest do działania w imię interesów całego społeczeństwa jako jedyny i ostateczny interpretator tych interesów”²⁴. Przeciwstawianie centrum społeczeństwu w sferze planowania makroekonomicznego sprawia, że w sensie socjologicznym planowanie staje się procesem zewnętrznym w stosunku do społeczeństwa²⁵. Jest ono w tej sytuacji przedmiotem, a nie – podmiotem planowania. Przyjęcie takiego założenia w pierwszej fazie makrozarządzania uniemożliwia, lub – co najmniej – utrudnia realizację podmiotowej roli pracowników w produkcji i podziale wytworzonych dóbr. Autorzy poglądu przeciwstawiającego centrum społeczeństwu nie analizują wewnętrznej struktury centrum oraz mechanizmu dochodzenia do społecznie akceptowanych celów. Nie jest to zresztą potrzebne, jeżeli zakłada się podstawową wspólnotę interesów w socjalistycznym społeczeństwie. Założenie to tkwi także u podstaw koncepcji O. Langego dotyczącej hierarchicznej struktury celów w gospodarce socjalistycznej²⁶. Stwierdza on, że na skutek wielosektorowości gospodarki socjalisty-

²² K. M a r k s, *Nędza filozofii*, Warszawa 1949, s. 145. Por. także: F. E n g e l s, *Zasady komunizmu*, Warszawa 1949, s. 30.

²³ W. I. L e n i n, *Dzieła*, t. 27, Warszawa 1954, s. 209–210.

²⁴ M. O s t r o w s k i, Z. S a d o w s k i, *Wyzwania rozwojowe*, s. 48.

²⁵ Zwraca na to uwagę A. Z. K a m i ń s k i, *Problemy organizacji społeczeństwa globalnego*, [w:] *Kierowanie w społeczeństwie. Analiza socjologiczna*, pod red. W. Morawskiego, Warszawa 1979, s. 34–35.

²⁶ O. L a n g e, *Ekonomia polityczna...*, s. 159.

cznej w początkowym okresie jej rozwoju oraz słabości metodologii planowania, istnieją określone trudności w praktycznej realizacji hierarchicznej struktury celów gospodarczych. Można więc sądzić, że w miarę rozwoju gospodarki socjalistycznej, trudności te będą stopniowo likwidowane i łatwiej będzie ustalać hierarchię celów makroekonomicznych.

Zgodność interesów społeczeństwa socjalistycznego wyprowadza się bezpośrednio z marksowskiej analizy źródeł wyzysku klasowego w formacjach opartych na prywatnej własności środków produkcji i wymiany. J. Pajestka stwierdza, że: „socjalistyczna własność środków produkcji w sposób zasadniczy integruje społeczeństwo i gospodarkę, wzmacnia wspólną celowość społeczną”²⁷. Uważa on, że na wspólnotę interesów ekonomicznych składają się: uznanie maksymalnego zaspokojenia potrzeb społeczeństwa za nadrzędny cel gospodarki socjalistycznej, uzyskiwanie dochodów wyłącznie na podstawie wykonywanej pracy (poza społecznie uzasadnionymi wyjątkami), egalitaryzm w podziale dochodu narodowego realizowany przez zasadę podziału według ilości i jakości pracy oraz podział dezyderatywny, egalitaryzm dostępu do niematerialnych usług konsumpcyjnych (wychowanie, oświata, kultura, ochrona zdrowia).

W ekonomii i socjologii marksistowskiej, przyjmując założenie o zasadniczej wspólnocie ekonomicznych interesów społeczeństwa socjalistycznego, stwierdza się jednak możliwość lub fakt istnienia sprzeczności interesów jednostkowych z interesem społecznym²⁸. Sprzeczności te określa się jako nieantagonistyczne lub strukturalne²⁹. Wynikają one z obiektywnych i subiektywnych warunków, w których realizowane są cele mieszczące się w ramach zasadniczej wspólnoty interesów społeczeństwa. Uważa się, że łagodzenie i likwidację tych sprzeczności umożliwi rozwój gospodarki socjalistycznej. Z jednej strony rozwój ma tworzyć względną obfitość dóbr materialnych (w ich niedostatku upatruje się istotną przyczynę tych sprzeczności), z drugiej zaś – propagowanie wartości leżących u podstaw doktryny socjalistycznej ma kształtować strukturę potrzeb społeczeństwa (modelowanie konsumpcji)³⁰. Rodzi się stąd pytanie: czy niedocenia-

²⁷ J. P a j e s t k a, *Sposób funkcjonowania gospodarki socjalistycznej*, Warszawa 1979, s. 33.

²⁸ W. Wesółowski analizując zbieżność i sprzeczność interesów w socjalizmie wyjaśnia to na przykładzie polityki płac prowadzonej przez państwo. Za zasadniczą zbieżność interesów w tej dziedzinie uważa fakt, że w socjalizmie nie ma dochodów bez pracy. Sprzeczności interesów mogą wynikać ze stosowania zasady podziału według ilości i jakości pracy lub międzygałęziowych priorytetów płacowych. Bezpośrednim regulatorem tych procesów jest państwo i do niego należy rozstrzygnięcie tych sprzeczności. Por.: W. W e s o ł o w s k i, *Klasy, warstwy i władza*, Warszawa 1980, s. 201 – 209.

²⁹ *Ibidem*, s. 204 – 207.

³⁰ Pokrywa się to z dokonaniem przez W. Wesółowskiego rozróżnieniem na „sprzeczność interesów jako stan obiektywny” (ograniczoność dóbr) oraz „konfliktowość interesów jako subiektywne odczucie niezgodności jakiegoś stanu z jakimś interesem” (stan świadomości jednostki lub grupy), *ibidem*, s. 210.

sprzeczności interesów ekonomicznych istniejących w społeczeństwie socjalistycznym może stać się hamulcem rozwoju gospodarczego, który to ma umożliwić ich likwidację? Spróbujemy na nie odpowiedzieć w dalszej części artykułu.

Zaprezentowane poglądy na temat podstawowej zbieżności interesów społeczeństwa socjalistycznego znajdują swój instytucjonalny wyraz między innymi w procedurach ustalania celów makrogospodarczych. Leży to w gestii centrum polityczno-gospodarczego, które jest elementem państwa socjalistycznego. Innymi słowy, państwo określa cele społeczno-gospodarcze oraz – poprzez organ zajmujący się technologią planowania centralnego – dokonuje alokacji środków niezbędnych do realizacji tych celów. Naczelne organa władzy państwowej (Sejm, Rada Państwa) kontrolowane są przez partię robotniczą pełniącą kierowniczą rolę w państwie socjalistycznym³¹. Taka instytucjonalna koncepcja odpowiada logice socjalistycznej własności państwowej.

Nie odmawiając *ex definitione* własności państwowej cech własności społecznej spójrzmy jakie warunki muszą być spełnione, aby założenie to było słuszne. Po pierwsze, zasada podstawowej jedności interesów społeczeństwa socjalistycznego musi być teoretycznie i praktycznie dowiedziona dla danego etapu rozwoju społeczno-gospodarczego. Po drugie, organa władzy państwowej i kontrolujące je kierownictwo, muszą chcieć i móc dysponować informacjami adekwatnymi do rzeczywistości społeczno-gospodarczej. Drugi warunek jest w zasadzie sprzeczny z pierwszym, bowiem jeśli państwo socjalistyczne działa w oparciu na apriorycznie przyjętym założeniu jedności interesów społecznych, zbędne staje się badanie oczekiwań społecznych. Gromadzone informacje powinny natomiast dotyczyć stanu gospodarki w celu zapewnienia realności zadań formułowanych w planie centralnym³². Po trzecie, musi być zapewniona pełna drożność kanałów artykulacyjnych („w górę”) i przekąźnikowych („w dół”) w systemie władzy państwowej i politycznej. Pierwsza część tego warunku staje się zbędna przy założeniu *a priori* jedności interesów. Zbędne stają się

---

³¹ W naukach politycznych za kryterium nadrzędnej roli partii przyjmuje się kontrolowanie przez nią naczelnych organów państwowych. Por. St. Ehrlich, *Władza i interesy*, Warszawa 1974, s. 78 – 79. Kontrola ta w praktyce może być dość szeroko interpretowana, bowiem może się ona realizować w podejmowaniu bieżących decyzji (w tym: gospodarczych) przez kierownictwo partyjne lub w tworzeniu ustawowych i ideowych ram dla decyzji aparatu państwowego. Pierwszy model spełnienia hegemonicznej roli przez partię jest charakterystyczny dla fazy walki o władzę; drugi – dla ustabilizowanego ustroju. Ewolucja form sprawowania nadrzędnej roli partii powinna zmierzać do drugiego modelu. Por. W. Wesołowski, *op.cit.*, s. 223 – 226.

³² W scentralizowanym systemie funkcjonowania gospodarki statystyka jest zniekształcana w celu upiększenia rzeczywistości, aby uzyskać lepszą ocenę dokonywaną przez jednostkę nadrzędną. Por. O. Lange, *Niektóre zagadnienia centralizacji i decentralizacji w zarządzaniu*, [w:] *Materiały do studiowania ekonomii politycznej socjalizmu*, Warszawa 1964, s. 75-4; J. Lutyński, *Działania pozorne*, „Kultura i Społeczeństwo”, t. XXI, nr 2, kwiecień-czerwiec 1977; J. Pajeszka, *op.cit.*, s. 144 – 145.

mechanizmy mediacyjne, a nawet stanowić one mogą przeszkodę w funkcjonowaniu systemu. Po czwarte, musi istnieć aprobatą społeczną celów ustalanych autonomicznie przez władzę polityczną i państwową. Warunek ten jest pochodną spełnienia trzech poprzednich lub też jest bezzasadny przy założeniu jedności celów społecznych. Przy tym założeniu aprobatą ta istnieje *ex definitione*.

2.2. Socjalistyczna własność partycypacyjna

Rzeczywistość społeczno-gospodarcza jest bardziej złożona, aniżeli wynika to z doktryny, którą przyjęto jako podstawę systemu funkcjonowania państwa i gospodarki socjalistycznej. Przede wszystkim dotyczy to wizji społeczeństwa socjalistycznego jako harmonijnej wspólnoty jednostek o zbieżnych interesach.

Problem sprzeczności interesów w społeczeństwie socjalistycznym nie doczekał się właściwej analizy w ekonomii i socjologii marksistowskiej. Znajduje to wyraz w toczącej się i nie rozstrzygniętej – dyskusji nad problematyką klasowej i warstwowej struktury społeczeństwa socjalistycznego³³.

Sprzeczności dające się zaobserwować w ustroju socjalistycznym ujawniają się najwyraźniej w sferze gospodarczej. Do najważniejszych należy zaliczyć rozbieżności interesów powstające na tle podziału dochodu narodowego: sprzeczność między konsumpcją w krótkim i długim okresie, między konsumpcją indywidualną i zbiorową, sprzeczności towarzyszące podziałowi inwestycji między sferę produkcyjną i nieprodukcyjną oraz w ramach sfery produkcyjnej między dział I i II, sprzeczności między interesami ludności zawodowo czynnej w rolnictwie i w pozostałych działach gospodarki narodowej – zwłaszcza przemysłu (traktowanie rolnictwa jako źródła akumulacji wewnętrznej w programie przyspieszonej industrializacji). Te makroekonomiczne sprzeczności nie wyczerpują problemu, bowiem w gospodarce istnieją różne grupy interesów skupione wokół działów gospodarki, branż, przedsiębiorstw czy regionów. Nie można także pomijać interesów jednostkowych, które mogą kolidować z interesami grupy lub całego społeczeństwa.

W aspekcie makroekonomicznym można ogólnie stwierdzić, że sprzeczności dotyczą interesów produkcyjnych i konsumpcyjnych. W tej grze interesów dominującą pozycję mają producenci, ponieważ są oni zorganizowani. J. Szczepański stwierdza: „paradoksem jest, że gospodarka, która deklaruje, że jej celem jest maksymalne zaspokojenie potrzeb ludności nie ma nawet prostych mechanizmów ustalania tych potrzeb”³⁴. M. Pohorille – w cytowanym artykule – stwierdza, że w planowaniu centralnym zdominowanym przez interesy

³³ Por. W. Wesołowski, *op. cit.*, s. 172–197.

³⁴ J. Szczepański, *Jakość życia a sytuacja społeczna i ekonomiczna konsumenta*, [w:] *Problemy ochrony konsumenta*, Warszawa 1980, s. 17.

producentów widoczna jest orientacja na środki (ilościowy wzrost produkcji) w miejsce orientacji na cele (jakość produkcji i oszczędność zużycia). Przyjęcie orientacji na cele oznacza ocenę rezultatów gospodarczych z punktu widzenia użytkownika (konsumenta) a nie – producenta. Szkopuł polega jednak na tym, że konsumenci nie są zorganizowani i nie mają instytucjonalnych możliwości wpływania na charakter celów planu centralnego.

Pomijanie realnie istniejących sprzeczności interesów w społeczeństwie socjalistycznym i autonomiczne ustalanie celów planu centralnego przez państwo może stać się hamulcem rozwoju z dwu powodów. Po pierwsze, lekceważenie konsumpcyjnych interesów społeczeństwa (traktowanie ich na zasadzie reszty) prowadzi do osłabienia motywacji ekonomicznej na skutek powstania napięć inflacyjnych. Po drugie, brak realnego wpływu społeczeństwa na strategię gospodarczą państwa i rozmijanie się jej z oczekiwaniami społecznymi obniża morale obywatelskie i pracownicze. Sprawia to, że i bodźce pozamaterialne nie mogą być skuteczne. Wynika stąd, że lekceważenie lub niedostrzeganie sprzeczności interesów w społeczeństwie socjalistycznym może stać się barierą rozwoju gospodarczego, który – jak się zakłada – ma stworzyć materialne warunki łagodzenia i likwidacji tych sprzeczności.

W marksistowskich naukach społecznych, jeżeli podejmuje się problem sprzeczności interesów w socjalizmie, zaznacza się, że – w przeciwieństwie do sprzeczności ustroju kapitalistycznego – nie mają one związku z charakterem stosunków własnościowych. Wydaje się jednak, że – traktując własność jako kategorię ekonomiczną – można przyjąć hipotezę o zależności między powstawaniem, utrwalaniem się lub likwidacją tych sprzeczności a formami własności ogólnospołecznej (państwowa, partycypacyjna, samorządowa). Problem polega na tym, kto i w czym faktycznie interesie zarządza środkami produkcji i wymiany, poczynając od ustalania celów społeczno-gospodarczych zawartych w planie centralnym. Samo stwierdzenie zróżnicowania ekonomicznych interesów w społeczeństwie socjalistycznym nie wyjaśnia ich eufunkcjonalnego lub dysfunkcjonalnego znaczenia w procesie gospodarowania. Różne mogą być także rozwiązania gwarantujące zbieżność celów, niezbędną z punktu widzenia centralnego planowania (jedność założona lub dochodzenie do niej przez mechanizm gry interesów).

W ekonomii politycznej socjalizmu teza o istnieniu nadrzędnego celu gospodarowania (maksymalne w danych warunkach zaspokojenie potrzeb społeczeństwa) uzupełniana jest tezą o wielorakości celów makrogospodarczych³⁵. Cele te mogą być względem siebie konkurencyjne lub komplementarne. W tym pierwszym przypadku powstaje problem wyboru jednego z możliwych celów, przyjmując pozostałe jako warunki ograniczające. Na przykład, można

³⁵C. Józefiak, J. Mujżel, *op.cit.*, s. 92–93; P. Sulmicki, *Planowanie i zarządzanie gospodarcze, op.cit.*, s. 168–170.

maksymalizować indywidualną konsumpcję dóbr i usług, przyjmując jako warunki brzegowe utrzymanie osiągniętego poziomu konsumpcji zbiorowej, nakładu czasu pracy żywej, nakładów niezbędnych na utrzymanie istniejącego stanu w dziedzinie ochrony środowiska naturalnego.

Twierdzenie, że w miarę rozwoju gospodarki socjalistycznej (zmniejszanie się skali wielosektorowości gospodarki, doskonalenie metodologii planowania centralnego, zwiększanie się obfitości dóbr materialnych) łatwiej będzie ustalać hierarchiczną strukturę celów wydaje się być wątpliwe, bowiem rozwój gospodarczy ma dwukierunkowy wpływ na swobodę i procedurę wyboru celów społeczno-gospodarczych³⁶. Z jednej strony, przyczynia się on do zwiększania obfitości dóbr materialnych, łagodząc tym samym sprzeczności w podziale wynikające z ich niedostatku. Ważny jest przy tym nie tylko aspekt ilościowy, ale także struktura rzeczowa produktu końcowego – dostosowanie do potrzeb odbiorców. Z drugiej strony, rozwojowi gospodarstwu towarzyszą zmiany i różnicowanie się potrzeb społeczeństwa. Kryteria wyboru celów makroekonomicznych stają się mniej ostre i jednoznaczne. W tej sytuacji autonomiczne decyzje Centrum w wyznaczaniu preferencji społecznych mogą stać się decyzjami arbitralnymi. Oznaczałoby to ustalanie celów gospodarowania niezgodnych z potrzebami i aspiracjami społeczeństwa.

O możliwości powstawania rozbieżności między preferencjami centrum i społeczeństwa pisał O. Lange w 1936 r. W celu udowodnienia możliwości racjonalnego gospodarowania w socjalizmie skonstruował on dwa teoretyczne modele gospodarki uspołecznionej. Różniły się one – między innymi – wpływem preferencji konsumentów na gospodarowanie czynnikami produkcji. Model II, w którym racjonalny rachunek ekonomiczny nie wyraża preferencji społecznych lecz preferencje urzędników Centralnego Urzędu Planowania, O. Lange uważa za teoretycznie możliwy lecz niedemokratyczny „Ustroju takiego nie tolerowałby żaden naród cywilizowany”³⁷. Trwałe utrzymywanie się rozbieżności między tymi preferencjami prowadziłoby do buntu społecznego. Autor proponuje także powołanie Najwyższego Sądu Gospodarczego, który jako organ kontroli społecznej wykrywałby i zapobiegał narzucaniu społeczeństwu preferencji CUP.

Proces przekształcania się autonomicznych decyzji Centrum w decyzje arbitralne analizuje W. Morawski na przykładzie programu socjalistycznej industrializacji w Polsce³⁸. Przyjęta w latach pięćdziesiątych koncepcja szybkiej

³⁶ Por. C. J ó z e f i a k, J. M u j ż e l, *op. cit.*, s. 110–111, A. M. Z a w i ś l a k, *Wybór zadań planistycznych w makrosystemie*, [w:] *Kierowanie w społeczeństwie. Analiza socjologiczna*, pod red. W. Morawskiego, Warszawa 1979, s. 228.

³⁷ O. L a n g e, *Zagadnienia rachunku ekonomicznego w ustroju socjalistycznym*, „*Ekonomista*” 1936, nr 4, s. 74.

³⁸ W. M o r a w s k i, *Industrializacja socjalistyczna w Polsce: doktryna, system decyzji, zjawiska spontaniczne*, [w:] *Kierowanie w społeczeństwie...*, s. 171–191.

industrializacji kraju zyskała wówczas poparcie społeczne. Wynikało to stąd, że socjalizm kojarzył się w świadomości społecznej z uprzemysłowieniem, industrializacja tworzyła możliwości awansu społecznego dużych grup społecznych, likwidowała bezrobocie, aktywizowała wieś, urbanizowała kraj oraz towarzyszył jej rozwój szkolnictwa zawodowego. W latach sześćdziesiątych akceptacja społeczna zaczęła maleć na skutek pojawiania się zjawisk negatywnych towarzyszących szybkiej industrializacji. Do najważniejszych W. Morawski zalicza: niedoinwestowanie rolnictwa i działu II, co powodowało niedostateczne zaopatrzenie rynku artykułów konsumpcyjnych; propagowanie wartości pracy produkcyjnej, co wpływało na niedorozwój sfery nieprodukcyjnej świadczącej usługi konsumpcyjne; biurokratyzowanie gospodarki towarzyszące nakazowo-rozdzielczemu systemowi makrozarządzania podporządkowującemu całość gospodarki strategii szybkiej industrializacji. Kontynuowanie tej strategii w latach sześćdziesiątych i – wbrew deklaracjom władz – także w latach siedemdziesiątych, doprowadziło do spontanicznych przejawów niezadowolenia społecznego w latach 1970, 1976 i 1980 skierowanych przeciw strategii narzuconej społeczeństwu³⁹.

Jako sposób przeciwdziałania narzuconej strategii, która ma negatywny wpływ na postawy społeczne i zawodowe (stosunek do pracy), w literaturze przedmiotu formułuje tezę o potrzebie: „udziału mas w zarządzaniu gospodarką”⁴⁰, „szerokiej partycypacji [społecznej – A. F.], wykraczającej daleko poza aparat centralny”⁴¹, „społecznego uczestnictwa w procesie wyboru zadań planistycznych”⁴². Koncepcja społecznej partycypacji w określaniu celów gospodarowania zakłada, że istnieje wspólny dla całego społeczeństwa system wartości, którego nie należy jednak utożsamiać z „uniformizmem i jednomyślnością we wszystkich dziedzinach”⁴³. Ten wspólny system wartości – zdaniem cytowanych autorów – reprezentowany jest przez państwo socjalistyczne, społeczny udział zaś w wartościowaniu celów makroekonomicznych zapewniany jest przez system konsultacji. Konsultacje mają służyć, z jednej strony, badaniu opinii społecznej na temat rozwiązań proponowanych przez centrum, z drugiej zaś – mają popularyzować cele strategii społeczno-gospodarczej państwa socjalistycznego.

Istota mechanizmu konsultacji polega na podejmowaniu przez organa władzy państwowej dialogu z różnymi grupami społecznymi na temat zamierzonych przedsięwzięć gospodarczych. Wnioski wynikające z tego dialogu mogą być w różnym zakresie uwzględniane przez władzę w formułowaniu strategii

³⁹ *Ibidem*, s. 182.

⁴⁰ M. Pohorille, *op.cit.*

⁴¹ J. Pajestka, *op.cit.*, s. 142.

⁴² A. M. Zawisła, *op.cit.*, s. 228.

⁴³ M. Pohorille, *op.cit.*, s. 525.

gospodarczej. Nie jest to więc forma *consensusu* (umowy) społecznego, w którym obie strony zobowiązują się do realizacji określonych działań i ustalone są sposoby egzekwowania tych zobowiązań. Mechanizm konsultacyjny jest właściwy rozwiązaniom partycypacyjnym w organizowaniu życia społeczno-gospodarczego. W sferze stosunków własnościowych odpowiada on własności partycypacyjnej.

Operowanie takimi agregatami pojęciowymi, jak: społeczeństwo, masy pracujące, ludzie pracy, przy wyjaśnianiu istoty mechanizmu partycypacyjnego nie ułatwia, a raczej utrudnia zrozumienie słabości i zalet tego rozwiązania. Ważne jest bowiem jaką instytucjonalną postać mają te agregaty pojęciowe. Analiza tego problemu mieści się w sferze zainteresowań nauk politycznych i socjologii władzy. W teorii funkcjonowania gospodarki socjalistycznej uwzględnia się partycypację społeczną z reguły w skali mikroekonomicznej, tj. jako udział załóg w zarządzaniu przedsiębiorstwami (podmiotem jest grupa, a nie – jednostka)⁴⁴.

W krajach socjalistycznych rozróżnia się uczestnictwo pracowników w zarządzaniu przedsiębiorstwami (nazywane w Polsce samorządem) w szerszym i węższym znaczeniu⁴⁵. W szerszym znaczeniu partycypację rozumie się jako wszelkie zinstytucjonalizowane formy uczestnictwa. Zalicza się do nich: narady produkcyjne z udziałem pracowników nie należących do kierownictwa przedsiębiorstwa (ZSRR, NRD), związki zawodowe (Czechosłowacja, Węgry i ZSRR), partie, stowarzyszenia zawodowe oraz rady robotnicze (Polska)⁴⁶. W polskiej praktyce po 1958 r. instytucjonalną formą szerokiego rozumienia partycypacji pracowniczej była Konferencja Samorządu Robotniczego.

Samorząd robotniczy w węższym znaczeniu rozumiany jest w ten sposób „że decyzje i kontrola ich realizacji są przeprowadzane przez sam zespół, jego instancje kierownicze – jeśli są wyodrębnione – pochodzą z wyboru i podlegają kontroli zespołu”⁴⁷. Tak rozumiany samorząd robotniczy jest elementem szerszej pojmowanej partycypacji pracowniczej. W pracy M. Hirszowicz i W. Morawskiego sformułowana jest teza, że instytucja samorządu robotniczego działa tak, jak pozwalają na to określone warunki państwa socjalistycznego⁴⁸. J. Kulpińska partycypacyjny model samorządu uzasadnia faktyczną rolę PZPR wobec kierownictwa przedsiębiorstw i poza nim, a więc w całej gospodarce⁴⁹.

⁴⁴ Koncepcję ponadzakładowych struktur samorządowych sformułował O. Lange w 1956 r. W 1961 r. wycofał się on z tej propozycji, por. O. L a n g e, *Jak sobie wyobrażam polski model gospodarczy* [w:] *O socjalizmie i gospodarce socjalistycznej*, Warszawa 1966, s. 270.

⁴⁵ Por. J. K u l p i ń s k a, *op.cit.*, s. 61.

⁴⁶ *Ibidem*, s. 60 oraz M. H i r s z o w i c z, W. M o r a w s k i, *op.cit.*, s. 19–21; *Osnovnyje zakonitosti postrojenja socialisticzeskoj ekonomiki*, praca zbiorowa, Moskwa 1967, s. 147 i nast., *Ekonomiceskij stroj socialisticzeskowo obszczestwa*, pod red. I. M. Browier, Moskwa 1967, s. 27.

⁴⁷ J. K u l p i ń s k a, *op.cit.*, s. 59.

⁴⁸ M. H i r s z o w i c z, W. M o r a w s k i, *op.cit.*, s. 18.

⁴⁹ J. K u l p i ń s k a, *op.cit.*, s. 62.

Uczestnictwo pracowników w zarządzaniu przedsiębiorstwami w formie rad robotniczych było ograniczone do organizacyjnych ram przedsiębiorstw. Nie było instytucji reprezentujących ich interesy poza przedsiębiorstwem. Przyjęto założenie, że samorząd pracowniczy bez struktur ponadzakładowych korzysta z pomocy: administracji gospodarczej, partii i związków zawodowych⁵⁰. Z badań przeprowadzonych przez M. Hirszowicz i W. Morawskiego w latach sześćdziesiątych wynika, że podstawowe znaczenie w szeroko rozumianym systemie partycypacji pracowniczej miała organizacja partyjna⁵¹. Poszukując przyczyn takiego stanu rzeczy – autorzy cytowanego opracowania nie czynią tego – wydaje się, że wynika to z instytucjonalnych warunków składających się na monocentryczny ład społeczny, w którym nadrzędną rolę spełnia partia robotnicza. Stwierdzone – w wyniku badań – zjawisko biurokratyzowania się i oligarchizacji rad robotniczych autorzy opracowania słusznie uzasadniają, odgórnym tworzeniem tych instytucji po 1958 r.⁵². Na te czynniki o charakterze społeczno-politycznym nałożyło się stopniowe i konsekwentne ograniczanie produkcyjno-ekonomicznej samodzielności przedsiębiorstw. W tej sytuacji wpływ bezpośrednich wytwórców na cele działalności przedsiębiorstwa – a tym bardziej całej gospodarki – był iluzoryczny. Zgodnie z logiką monocentrycznego ładu społecznego, którego istota polega na tym, że: „życie społeczne regulowane jest przez centralne decyzje dzięki organizacji czuwającej nad ich przestrzeganiem”⁵³, jedynym kanałem artykulacji interesów społecznych pozostaje partia robotnicza. Możliwość niezamierzonej – przy systemie partycypacyjnym – blokady tego kanału artykulacyjnego jest teoretycznie realna, zważywszy stwierdzoną w socjologii obiektywną tendencję biurokratyzowania się i oligarchizowania organizacji społecznych, zwłaszcza o charakterze przewodzącym⁵⁴. Praktyka potwierdziła realność tej teoretycznej możliwości.

Ogólna z konieczności, a więc nie pozbawiona uproszczeń, analiza mechanizmu partycypacyjnego w gospodarce socjalistycznej pozwala na sformułowanie następujących wniosków:

- uznanie tezy o niepełnej zgodności ekonomicznych interesów społeczeństwa socjalistycznego, przy założeniu zgodności interesów podstawowych wymaga stworzenia mechanizmu udziału społeczeństwa w formułowaniu celów gospodarowania.
- mechanizm partycypacji prowadzi do przekształcenia się socjalistycznej własności państwowej środków produkcji i wymiany w własność partycypacyjną,

⁵⁰ M. Hirszowicz, W. Morawski, *op.cit.*, s. 175.

⁵¹ *Ibidem*, s. 340–342.

⁵² *Ibidem*, s. 37.

⁵³ St. Ossowski, *O osobliwościach nauk społecznych*, Warszawa 1962, s. 86.

⁵⁴ St. Ossowski, *O strukturze społecznej*, Warszawa 1982, s. 75–95.

- własność ta wymaga instytucjonalizacji form stałego społecznego wpływu wytwórców i konsumentów na centralne decyzje dotyczące wyboru celów gospodarowania,
- z partycypacyjną własnością sprzeczny jest tradycyjnie rozumiany monocentryczny ład społeczny polegający na pomijaniu sprzeczności ekonomicznych interesów grupowych oraz podejmowaniu przez centrum polityczno-gospodarcze autonomicznych decyzji makroekonomicznych.

2.3. Socjalistyczna własność samorządowa

U podstaw koncepcji własności samorządowej spoczywa teza o pluralizmie ekonomicznych interesów jednostek i grup w społeczeństwie⁵⁵. Uznanie tezy o pluralizmie interesów w społeczeństwie socjalistycznym, analiza ich treści oraz skutków jawnego lub niejawnego działania mieści się w pojęciu pluralizmu opisowego. W naukach prawnych i politycznych przyjęto pojęcie pluralizmu normatywnego, którego treścią jest określanie takiej organizacji społeczeństwa, aby sprzyjała ona „utrzymaniu różnorodności przejawiającej się w różnych sferach życia społecznego”⁵⁶. Istotę poglądów pluralistycznych w warunkach społecznych charakteryzuje St. Ehrlich, stwierdzając, że za pluralistyczny uznaje się każdy kierunek przeciwstawiający się biurokratycznemu centralizmowi, który „odsuwa od decyzji tych, których one dotyczą. Realizację zaś decyzji narzuca nie dbając o jej akceptację [przez tych, których one dotyczą – A. F.]”⁵⁷. Stwierdza dalej, że marksizmu nie można sprowadzać do pluralizmu, ale też „negowanie pluralistycznego charakteru struktury społecznej i politycznej wszystkich społeczeństw (poza totalitarnymi) należy uznać za „jaskrawe wypaczenie marksizmu”⁵⁸.

Ekonomia polityczna socjalizmu powinna zająć się określeniem sprzeczności interesów w sferze socjalistycznego gospodarowania oraz wyjaśnieniem ich eufunkcjonalnego i dysfunkcjonalnego znaczenia dla rozwoju stosunków ekonomicznych (pluralizm opisowy). Wynikające stąd wnioski – uwzględniane przez pluralizm normatywny (nauki polityczne i prawo) – pozwoliłyby na ustalenie takiej instytucjonalnej struktury politycznej i gospodarczej, która łagodziłaby lub likwidowała dysfunkcjonalne działanie tych sprzeczności.

Pluralistyczne pojmowanie interesów ekonomicznych w społeczeństwie socjalistycznym oznacza, że naturalnym jego stanem – poza wyjątkowymi sytuacjami – jest różnorodność interesów w sferze produkcji i podziału. Cele

⁵⁵ Por. E. K a r d e l j, *Democracy and Socialism*, Londyn 1979, s. 132–133.

⁵⁶ St. E h r l i c h, *Rzecz o pluralizmie*, „Kultura i Społeczeństwo”, t. XXI, 1977, 4.

⁵⁷ *Ibidem*.

⁵⁸ *Ibidem*.

makroekonomiczne powstają w wyniku ścierania się i uzgadniania tych – z reguły sprzecznych – interesów. W ten sposób powstaje consensus społeczny dotyczący podstawowych proporcji ekonomicznych, takich jak: podział dochodu narodowego na konsumpcję i akumulację, podział środków przeznaczonych na konsumpcję między spożycie indywidualne i zbiorowe, ustalenie proporcji podziału inwestycji między dział I i II, proporcje podziału dochodów osobistych między podstawowymi grupami społecznymi (np. relacje: płacy minimalnej i maksymalnej, płacy w sferze produkcyjnej i nieprodukcyjnej, średniej płacy i średniego dochodu uzyskiwanego w wyniku podziału dezyderatywnego). Problemy będące przedmiotem umowy społecznej nie mogą dotyczyć szczegółów procesu ekonomicznego. Ich realizacja w ramach przyjętych proporcji dokonuje się poprzez system funkcjonowania gospodarki organizowany za pośrednictwem makrozarządzania.

Teza o pluralizmie interesów ekonomicznych w społeczeństwie socjalistycznym oznacza uznanie grup interesów i stworzenie im zinstytucjonalizowanych form działania. Polega to na wprowadzeniu konstytucyjnego prawa swobodnego zrzeszania się bezpośrednich wytwórców i konsumentów (samorząd pracowniczy i społeczny) zgodnie z łączącymi ich interesami ekonomicznymi „Motorem grupowania się ludzi dla wspólnego działania jest jakiś interes, to jest świadome dążenie do wspólnego celu. Interes też powoduje, że ludzie organizują się, aby go realizować. Dążenie to zakłada współdziałanie i ten proces współdziałania odróżnia grupę od zbiorowiska”⁵⁹.

Przyjęcie tezy o pluralizmie interesów społeczeństwa socjalistycznego, w tym: ekonomicznych, nie wyklucza możliwości centralnego planowania⁶⁰, ale stawia określone wymogi w stosunku do jego procedury. Interesująca nas pierwsza faza planowania centralnego (formułowanie celów społeczno-gospodarczych) wymaga policentrycznego ładu społecznego, w ramach którego odbywa się współdziałanie jednostek lub/i grup społecznych. Jeżeli współdziałanie to nabiera cech trwałości, wówczas wytwarzają się wspólne wzory zachowań i nawyki albo też powstaje wspólny ośrodek decyzji. Nie jest to jednak taki sam ośrodek decyzji, jak w systemie monocentrycznym, bowiem „decyzje same są wynikiem interferencji poglądów, jeżeli tylko ośrodek decyzji nie przypomina Hobbesowego króla wyposażonego przez «powszechną wolę» w absolutną władzę”⁶¹. Zorganizowane współdziałanie w ramach policentrycznego ładu społecznego opiera się na systemie wielostopniowych porozumień społecznych. System ten ma zapewnić „swobodne ścieranie się idei i skal wartości z racjonalnie skoordynowaną gospodarką”⁶².

⁵⁹ St. Ehrlich, *Władza i interesy...*, s. 34.

⁶⁰ St. Ossowski stwierdza, że nie należy z góry zakładać sprzeczności „pomiędzy planowaniem centralnym i policentrycznym układem stosunków społecznych”, por.: *op. cit.*, s. 108.

⁶¹ *Ibidem*, s. 111.

⁶² *Ibidem*, s. 114.

Policentryczny ład społeczny nie musi – a nawet nie powinien być utożsamiany z wielopartyjnym systemem demokracji zachodniej⁶³. Grupy interesów mogą być wmontowane w strukturę polityczną⁶⁴ lub działać poza nią wywierając wpływ na decyzje polityczne, w tym: wybór celów gospodarowania. Skuteczne działanie grup interesów wymaga tworzenia warunków do kształtowania się opinii publicznej. Mechanizmem organizującym współdziałanie grup interesów są negocjacje. Istota ich polega na równorzędnym, partnerskim stosunku przedstawicieli zorganizowanych grup interesów. Zawarta między nimi umowa społeczna poza określeniem treści *consensusu* społecznego w danej kwestii, określa także zobowiązania partnerów oraz procedurę egzekwowania tych zobowiązań. Demokracja bez odpowiedzialności staje się anarchią, nie do pogodzenia z wymogami zorganizowanego działania.

Zorganizowane współdziałanie w ramach policentrycznego ładu społecznego w gospodarce oznacza, że:

- nie istnieje centralny organ gospodarczy, który *ex definitione* reprezentuje interesy społeczne, lub ustala je w drodze korygowania swoich zamierzeń przez system konsultacji społecznych; – cele gospodarowania w skali makroekonomicznej są wynikiem porozumień i umów wynegocjowanych przez samorządowe instytucje na różnych szczeblach organizacyjnej struktury państwa i gospodarki (samorząd globalny)⁶⁵;
- interesy konsumentów reprezentowane są przez samorządy społeczne, które negocjują z samorządami pracowniczymi zorganizowanymi w strukturach ponadzakładowych;
- organ koordynujący gospodarowanie w skali makroekonomicznej składa się z przedstawicieli samorządowych instytucji, reprezentujących zorganizowane grupy interesów w danym społeczeństwie.

Policentryczny system społeczny wymaga zmiany pozycji i roli partii robotniczej⁶⁶. Rola jej sprowadza się do popularyzowania systemu wartości

---

⁶³ Por. E. K a r d e l j, *op.cit.*, s. 39–68.

⁶⁴ St. Ehrlich określa strukturę polityczną jako „...całokształt ogniwi aparatu państwowego wraz z systemem partyjnym i organizacjami, które mają bezpośredni dostęp do ośrodka decyzji politycznej”. Autor proponuje zaliczać do tej struktury grupy interesów, które „są formalnie wbudowane bądź w aparat państwowy (faszystowski ustrój korporacyjny), bądź w partie polityczne [...], bądź są to tak potężne grupy, że nie można racjonalnie przedstawić funkcjonowania struktury politycznej, jeżeli pominąć ich wpływ na nią”, St. E h r l i c h, *Władza i interesy...*, s. 37.

⁶⁵ Potrzebę istnienia przedstawicielskich instytucji samorządu pracowniczego poza przedsiębiorstwami stwierdza się w następujących opracowaniach: S. J a k u b o w i c z, *Samorząd i centralne planowanie*, „Przegląd Organizacji” 1982, 4–7; C. J ó z e f i a k, *W stronę izby gospodarczej*, „Przegląd Organizacji” 1982, 3; A. F o r n a l c z y k, *Hamulce startu samorządu*, „Przegląd Organizacji” 1983, 4; R. S z u l, *Warunki sprawnego funkcjonowania samorządności w gospodarce socjalistycznej*, „Ekonomista” 1982, 5–6.

⁶⁶ E. K a r d e l j, *op.cit.*, s. 212.

właściwego ustrojowi socjalistycznemu. Z tego punktu widzenia partia robotnicza dokonuje krytycznej oceny programów gospodarczych, będących wynikiem samorządowych negocjacji. Nie zajmuje się natomiast bieżącym ingerowaniem (decydowaniem) w procesy gospodarcze. Partia realizuje swoje funkcje przez działalność jej członków – zobowiązanych dyscypliną partyjną – w ich miejscu pracy i zamieszkania (udział członków partii w samorządzie pracowniczym i w różnych formach samorządu społecznego).

Z makroekonomicznego punktu widzenia samorządowa własność środków produkcji i wymiany znajduje uzasadnienie, gdy: istnieje swoboda wyboru celów gospodarowania, stopień zróżnicowania potrzeb (interesów ekonomicznych) w danym społeczeństwie prowadzi do przekształcania się autonomicznych decyzji centrum w decyzje arbitralne. Ponadto, jednym z podstawowych warunków realizacji własności samorządowej jest gotowość wytwórców do podjęcia praw, obowiązków i odpowiedzialności za skutki zarządzania przedsiębiorstwami i gospodarką.

*
*   *

Na zakończenie warto zwrócić uwagę na dwa zagadnienia, które mogą budzić wątpliwości. Po pierwsze, jeżeli w polityczną strukturę państwa socjalistycznego włączone zostaną pionowo zorganizowane instytucje partycypacji lub samorządu pracowniczego, to czy nie wynika stąd, że środki produkcji i wymiany są nadal własnością państwową przy zmienionej organizacji państwa? W celu wyjaśnienia tej wątpliwości przydatne jest – przyjęte na wstępie – rozróżnienie normatywnego i ekonomicznego aspektu kategorii własności. Z normatywnego punktu widzenia własność zachowuje państwowy charakter. W sensie ekonomicznym istotny jest realny wpływ bezpośrednich wytwórców i konsumentów na dysponowanie środkami produkcji i wymiany. Jeżeli wpływ ten jest realizowany, wówczas własność ma charakter partycypacyjny lub samorządowy. Jeżeli zaś wytwórcy i konsumenci pełnią przedmiotową rolę w gospodarowaniu środkami produkcji i wymiany, zaś podmiotem jest państwo działające w ich imieniu i interesie, wówczas z ekonomicznego punktu widzenia – jest to własność państwowa. Dominacja w naukach społecznych normatywnego rozumienia własności utrudnia dyskusję i realizację pożądanых – w danych warunkach – kierunków zmian systemu funkcjonowania gospodarki.

Wartościowanie wyróżnionych trzech form własności socjalistycznej jako mniej lub bardziej uspołecznionych, wydaje się być dość ryzykowne. Z dyskusji między zwolennikami rozwiązań etatystycznych, partycypacyjnych i samorządowych nie wynika jednoznacznie wniosek o absolutnej wyższości jednego z nich.

Każde z tych rozwiązań ma określone wady i zalety, które ujawniają się w różnym stopniu w zależności od poziomu rozwoju materialnego danej gospodarki oraz od stanu świadomości i aspiracji społeczeństwa. Na przykład, rozwiązanie samorządowe jest mało skuteczne w realizacji szybkich i głębokich przeobrażeń gospodarczych. Jeżeli program taki jest niezbędny z punktu widzenia potrzeb makroekonomicznych i jest on społecznie akceptowany (cele gospodarowania wynikają jednoznacznie z istniejących warunków), wówczas bardziej skuteczne są rozwiązania oparte na własności państwowej lub ograniczonej partycypacji. Tym formom własności ogólnonarodowej odpowiada makrozarządzanie bezpośrednie (nakazowe) lub pośrednie – nierynkowe (kategorie towarowo-pieniężne wykorzystywane są wyłącznie do realizacji zadań planu centralnego, określonych autonomicznie przez centrum). Charakter makrozarządzania wynika logicznie z założenia o wspólnocie celów społeczno-gospodarczych. Jeżeli zaś istnieje możliwość i konieczność wyboru tych celów, wówczas bardziej przydatna staje się własność samorządowa z właściwym jej mechanizmem artykulacji ekonomicznych interesów społeczeństwa. Obok instytucji samorządowych (samorząd globalny) – jako formy świadomego kształtowania procesów gospodarczych – aktywną rolę pełni mechanizm rynkowy. Stąd też dla własności samorządowej charakterystyczne jest pośrednie makrozarządzanie, oparte na kategoriach towarowo-pieniężnych występujących na rynku. Mechanizm rynkowy – obok samorządu globalnego – pełni więc rolę w określaniu i realizacji celów społeczno-gospodarczych. Własność samorządowa tworzy ponadto obiektywne warunki zaniku alienacji produktu, pracy i robotnika jako istoty gatunkowej. Ta forma własności ogólnonarodowej staje się tym bardziej potrzebna, im silniej alienacja – istniejąca jako zjawisko obiektywne – odczuwana jest przez wytwórców. Niedocenianie tego faktu może stać się dysfunkcyjnym elementem w procesie postępowych zmian społeczno-gospodarczych.

Rolą nauki jest formułowanie teoretycznie możliwych rozwiązań oraz określenie warunków niezbędnych dla ich efektywnego działania. Problem polega na tym, aby rozwiązania te cechowała wewnętrzna zgodność wszystkich elementów składających się na treść socjalistycznych stosunków ekonomicznych. Zaprezentowana analiza alternatywnych mechanizmów artykulacji celów socjalistycznego gospodarowania w powiązaniu z formami własności ogólnonarodowej, jest częścią – podjętej przez autorkę – całościowej analizy pozostałych funkcji makrozarządzania w zależności od wyróżnionych form własności. Analiza taka wydaje się być niezbędna w celu zapewnienia wewnętrznej logiki wariantowych rozwiązań w dziedzinie organizowania socjalistycznych stosunków ekonomicznych. Ma to istotne znaczenie z aplikacyjnego punktu widzenia, bowiem realizacja rozwiązań wewnętrznie sprzecznych z teoretycznego punktu widzenia z góry skazane jest na niepowodzenie (np. łączenie instytucji samorządu pracowniczego z funkcjami makrozarządzania właściwymi własności państwo-

wej lub partycypacyjnej). Problemem praktycznym jest wybór jednego z alternatywnych – zgodnych wewnątrznie – rozwiązań. Za kryterium tego wyboru przyjąć należy społeczno-polityczne i materialne warunki istniejące w danym społeczeństwie.

Dr Anna F o r n a l c z y k – adiunkt w Instytucie Ekonomii Politycznej Uniwersytetu Łódzkiego. Główne kierunki badań: funkcjonowanie gospodarki socjalistycznej, zwłaszcza społeczno-organizacyjne aspekty tego procesu. Ważniejsze publikacje: *Integracja przedsiębiorstw w Jugosławii*, ZN, UŁ, 1977 t. 27; *Jugosłowiański system gospodarczy 1950–1976*, Łódź 1979; *Mechanizm centralnego planowania prac badawczo-rozwojowych i wdrożeniowych w przemyśle*, [w:] *Innowacje w przemyśle. Wyniki badań empirycznych*, Warszawa 1981; *Samorządność pracownicza w zreformowanej gospodarce*, Łódź 1982.